

Romano džaniben – ňilaj 2006
Časopis romistických studií

Amaro pajtrin Romano džaniben avel avri paľikerindos
la Kulturakere Ministerstvoske andre Čechiko Republika.

Kado lil kerďilas anda kodo, hod' i Filozoficko fakulta andi Karloski univerzita
rodelas informaciji paj Rrom taj kamelas te del le anglal ávere žejnenge.

Kadi keňva sas poťindi anda programo, savo kamel te vezetij e Rromen
andej lenge rromane sokáša. I Praha kado programo phuterdas ando berš 2006

Vaš kado numeros amen diňa love e organizacija Next Page.
Amen savore džene la ašaras, hoj kamel te hazdel opre the te barvaľarel
e romaňi čhib the e romaňi literatura.

O Next Page resel love khatar o Open Society Institute Peštate.

Anda peske louve das ame i nadacija Arbor Vitae

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Toto číslo je výstup z výzkumného záměru č. 206809
realizovaného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze

Publikace byla financována hlavním městem Prahou z Celoměstských programů
na podporu aktivit národnostních menšin a integrujících se cizinců na území hl. m. Prahy
pro rok 2006

Tato publikace vyšla v rámci projektu "Podpora vydávání v romštině" za laskavého přispění
nadace Next Page, financována organizací Open Society Institute v Budapešti.

Projekt je financován za finanční podpory Nadace Arbor Vitae

— Moje setkání s *romano šukar laviben*

Svůj článek My Encounters with Romano Šukar Laviben napsala Milena Hübschmannová v roce 1999 pro sborník odborných statí o romské literatuře, který v té době připravovala k tisku rakouská komparatistka Beate Eder-Jordan a romista Mozes Heinschink. Vydání knihy později zkomplikovala finanční situace a kniha zatím nespátřila světlo světa. V současné době se znovu pracuje na jejím rozšířeném vydání. Anglickou verzi článku editoři sborníku redaktorům RDŽ laskavě poskytlí k překladu a otištění v předstihu před jeho německou sborníkovou verzí. Domníváme se, že jde o zásadní zhodnocení obsahu i kontextu romské literatury v ČR, které shrnuje a významným způsobem doplňuje všechny ostatní články MH na toto téma, o které by čeští čtenáři neměli být ochuzeni.

Výraz *šukar laviben* není vůbec jednoduché přeložit. Můžeme jej parafrázovat jako „krásný soubor slov“ nebo jako „umění krásné řeči“. Paní Gáborová z Kecerovců u Košic, od které jsem tento výraz v roce 1992 slyšela, jej používala pro jakýkoli druh orální kultury, pro slovesnost i literaturu. Říkala: „*Godaver lav tut lidžal andro dživipen, lačo lav anel o jilo pro than, šukar lav žužarel e čhib, šukar laviben hazdel o vodi opre. Manuš našti dživel bijo šukar laviben.* – Moudré slovo ukazuje člověku cestu životem, dobré slovo uklidňuje lidské srdce, krásné slovo čistí řeč. Krásná řeč povznáší duši. Bez krásných slov, bez ústní slovesnosti, člověk nemůže žít.“

V tomto článku bych se ráda podělila o svou zkušenost s *romano šukar laviben* a popsalá své zážitky ze setkání s romskou orální kulturou.

Celá diskuse se vztahuje k tzv. *servike Roma*, nejpočetnější subetnické skupině Romů žijících ve Slovenské a České republice. Citáty, které používám, představují jejich dialekt romštiny.

Paramisa denas Romenge zor te dživel

Pohádky dávaly Romům sílu žít

V úvodu k prvnímu dílu sbírky romských pohádek *Zigeunermärchen aus aller Welt* (Mode, 1982-4) jsem popsalá své fantastické zážitky z tradiční pohádkové sešlosti *pro paramisa* z dělnické uby-

tovny v roce 1970. Asi třicet romských dělníků, kteří přišli do Prahy z různých koutů Slovenska a stavěli novou pražskou čtvrť, se ten večer sešlo v jedné místnosti na vyprávění lidových pohádek. Jenom jeden mladík dal před pohádkou přednost přímému přenosu z fotbalového utkání, které sledoval ve vedlejší místnosti. Toto kulturní setkání se protáhlo až do brzkého rána a zúčastněným dělníkům tak zbylo do nástupu na šichtu jen pár hodin spánku. Tři dlouhé *vitezjika paramisa* (hrdinské pohádky), které jsem na tomto setkání nahrála, jsou zahrnuté v mé knize *Romské pohádky* (1974).¹

V roce 1976 probíhaly v romské osadě Rakúsy (okr. Poprad, Slovensko) paralelně tři setkání *pro paramisa* ve třech různých domcích a já jsem si zoufale nevěděla rady, kam dřív mám jít poslouchat a natáčet. V té době žilo v Rakúsích asi sedm set obyvatel a žádný z domků v osadě nebyl dostatečně veliký na to, aby pojal všechny, kteří měli o vzrušující kulturní zábavu *pro paramisa* zájem.

Setkání *pro paramisa* se řídila striktně dodržovanými pravidly. Výstižně se o nich vyjádřil pan Jozef Slivka: *Avka sar o gadže phiren andro divadlos, o Roma phiren pro paramisa. Ko pes na džanel te likerel, chiven les avri.* (Tak jak chodí gádžové do divadla, chodí Romové na pohádky. Kdo se neumí chovat, toho vyhodí). Tato pravidla se vztahovala nejen na posluchače a vypravěče, ale také na toho, kdo pro pohádkovou sešlost poskytl svůj dům.

„Oficiálními“ vypravěči na „oficiální“ sešlosti *pro paramisa* byli muži. Během svého vystoupení se obraceli k mužským členům publika (nejváženějším mužům), sešlostí se však účastnily i ženy.

Čačo paramisaris (pravý vypravěč) musel umět vyprávět pěti až šestihodinovou *vitezjiko paramisi* (hrdinskou pohádku) *skladnones, kaj te pasinel* (souvisle, logicky, aby v ní všechno pasovalo); musel umět používat *šukar lava* (krásná slova/jazyk) a *fogaša* (standardní formulace). Samozřejmě musel být dobrým hercem. Oceňovalo se jeho umění začlenit do pohádky současné rekvizity a postavy – sociální pracovníky jednající s králem, telefonující čarodějnice, fotografie ztracené princezny otištěné v novinách, atd. Tato improvizace však nesměla překročit jemnou hranici přijatelnosti. Dobrý vypravěč, *paramisaris Devlestar* (Bohem nadaný vypravěč), byl slavný *pal savore okresu* (ve všech okresech). Romové si často od sedláků pronajali vůz, aby si slavného vypravěče mohli přivést ze *trito štarto gav* (třetí čtvrté vesnice). Vypravěčům se za jejich vystoupení dával obyčejně tabák, někdy i peníze.

Odměňoval se i člověk, který k události poskytl svůj dům. Nejčastěji dostával peníze nebo dříví na otop. V *čore vatri* (chudých osadách) mu posluchači našťípali dříví, nebo pro něj vykonali nějakou jinou drobnou službu.

1 První vydání: Odeon, Praha 1974; druhé vydání: Fortuna, Praha 2000. (Pozn. překl.)

Posluchači vypravěčovi do jeho vystoupení nesměli vstupovat. Nikdo nesměl mluvit, na něco se zeptat. Z toho důvodu se ze setkání „oficiálně“ vylučovaly i děti, které se ale vyprávění vždy účastnily schované *la dake le dadeske paš o pindre* (rodičům u nohou). Očekávalo se však, že obecenstvo bude na vyprávění reagovat smíchem, úlevnými povzdechů či výkřiky úleku, a povzbuzovat tak vypravěče k ještě živějšímu představení.

O romských pohádkách již toho bylo napsáno velmi mnoho. Ráda bych zde nechala zaznít, co o nich říkají sami Romové.

Cesta po Slovensku, r. 1984 | Iren Stehli |

Pan Jozef Mirga:

„Čirła has romaňi paramisi Baro Barvařipen, dino le Romenge le Devlestar. Kas o Del rado dikhelas, oleske thovela andro muj šukar lava, godaver lava paramisarengere. Ola lava phundravenas o drom andro trin sveti, kaj o čore Roma balaginenas le kraľenca, somnakune princezňenca, marenas pes le šarkaňenca, džungale bosorkenca. O Del len řidžalas, vašoda mindik khelenas avri. Na khelenas avri jon, romane vitejza, čore romane čhave, khelenas avri o Lačhipen. Romane paramisa denas le Romenge zor te paťal, hoj o Lačhipen – mi avel mardo, čhindo, tašľardo, labardo – našťi avel našado pal o svetos. Mindik les o Del džidľarla opre, avka sar le čore čhas – le somnakune vitejzis andre romaňi paramisi...“

„Dřive byly pohádky velkým Bohatstvím, které Romům dal sám Bůh. Koho měl Bůh v lásce, tomu vložil do úst krásná slova, moudrá slova pohádkářů. Ta slova otevírala cestu do ‚třech světů‘, kde chudí Romové diskutovali s králi, zlatými princeznami, bojovali s draky a špinavými čarodějnicemi. Vedl je Bůh, a proto vždycky zvítězili. To však nevítezili oni, chudí romští chlapi, to skrze ně vyhrávalo Dobro. Romská pohádka dávala Romům sílu věřit, že dobro – i když je zbité, roztrhané, zadušené, spálené – se nikdy ze světa nemůže ztratit. Bůh ho vždycky vynese nahoru, tak jako toho chudého Roma – zlatého hrdinu romských pohádek...“

(Mirga, 1998, str. 52)

Další důležitou informaci o hodnotě romských pohádek přibližuje romská básnířka Margita Reiznerová.

„U nás doma se vyprávělo každý večer, povídalo se dlouho do noci. Chodili k nám všichni naši příbuzní, posedali jsme si kam se dalo, na lavici, na postel, na zem. Někdy dokonce tatínek vyšel před dům podívat se, jestli okolo nejdou nějakí cizí Romové. Vždycky rád zval na návštěvu a hostil cizí Romy, protože jsme se od nich chtěli dozvědět, co se děje jinde ve světě. Nejdříve se povídalo o životě, jak se žilo dříve a jak Romové žijí dnes, a potom se dostaly na řadu pohádky. Romská pohádka má v sobě všechno! Krásu, důvtip, humor, inspiraci, jak žít. Teprve nyní si uvědomuji, že nás naši rodiče vlastně romskou pohádkou, skrze ni, vzdělávali. Byl to krásný, nenásilný, přirozený způsob výchovy. Žádný dril ani nudné přednášky.

Při pohádce jsme se někdy krčili hrůzou, jindy jsme říčeli smíchem. Ale do našich duší se vždycky ukládaly příklady Dobra a Krásy.

Hrdinou našich pohádek je vždycky romský chlapec. Proto se také pohádka stávala kompenzační nepřátelství okolního ‚bílého světa‘, který nás zesměšňoval – ‚ty smradlavý cikáne!‘ Naše pohádky nás chránily před pobrdáním, zlými pohledy, které pronásledují Romy, ať jdou kamkoli. Byly naším štítem před novinovými zprávami, které – proč? – nikdy nezmiňují etnickou příslušnost ‚českého‘ vraha, ale když něco ukradne Rom, nikdy nezapomenou zdůraznit, že ‚Cikán/muž tmavé pleti‘ ukradl to a to. Po návratu z bílé ulice plné nedůvěry a nenávisti nám romská pohádka očistovala srdce a duši, zachraňovala nás před sebe-destruujícími pocity podřadnosti, viny, nejistoty. Romská pohádka nám navracela zpět lidskou důstojnost.“

(Hübschmannová, 1995, str. 46-47)

O Romora na vakeren, so čaćipen nane...

Naši drazí Romové nemluví o věcech, které nejsou pravdivé/skutečné

Jak podotýká Margita Reiznerová, setkání *pro paramisa* se sice konala často, ale běžné *vakeriben* (povídání, vyprávění) probíhalo každodenně. Setkání *pro paramisa* přesahovala kruh *famelija* (rozšířené rodiny, rodu). Jak již bylo řečeno dříve, scházely se na nich desítky, někdy dokonce stovky lidí, pokud bylo dost místa. Každodenní *vakeriben* se naproti tomu více méně omezovalo právě na pospolitost *famelija* – která se vertikálně rozšiřovala přes čtyři až pět generací a se všemi svými horizontálními příslušníky tak mohla zahrnovat také desítky lidí.

Sešlosti *vakeriben* byly ve všech ohledech méně formální než *pro paramisa*, měly však nesmírně důležitou sociální, kulturní, etickou a psychologickou funkci. Vedle semi-formálních

žánrů, jakým byla *vakeriben pal o mule* (vyprávění o duších zemřelých) a *vakeriben pal o dada* (vyprávění o předcích) atp., zde na přetřes přicházely každodenní události. V některých tradičnějších romských subetnických skupinách, jakými jsou například kalderašští Romové, se pro tento druh diskuzí a vyprávění vžil termín *divano*. Samotná existence specifického termínu naznačuje, že *divano* bylo specifickým žánrem a mělo svou specifickou funkci. *Vakeriben (divano)* o určité události bylo ve skutečnosti jejím zhodnocením, hodnocením osob, které se jí účastnili, a jejich jednání. Kritéria tohoto hodnocení se samozřejmě přímo odvozovala od norem *romipen* (romství, romské kultury, romských etických pravidel). Ti, kterým se dostalo pochvaly, stáli příkladem pro *pařiv* (slušnost, úctu, dobré chování, čest), a ti, kteří se kritizovali, byli *pre ladž* (pro ostudu). *Ladž* byla velmi výrazným a mocným korektorem sociálního chování – tíhu takového trestu si dokáže představit pouze ten, kdo někdy pocít studu zažil.

Zatímco u sešlostí *pro paramisa* byly role jednotlivých účastníků jasně dané – *paramisaris* (vypravěč) mluvil, ostatní tiše poslouchali – na setkáních *vakeriben* mohl promluvit kdokoli, kdokoli se mohl podělit o svou zkušenost, vyjádřit své pocity a názory, diskutovat a hodnotit probírané záležitosti a události.

Ke komunikaci prostřednictvím ústní slovesnosti docházelo na setkáních/sešlostech osobně přítomných účastníků. Právě osobní přítomnost vypravěče-posluchače byla neodmyslitelnou podmínkou předávání jakéhokoli žánru *šukar laviben*. A osobní přítomnost účastníků na těchto folklorních setkáních zase naopak podmiňoval (a umožňoval) tradiční způsob života v komunitách – „cikánských osadách“ – na Slovensku, které zde začaly vznikat již v sedmnáctém, osmnáctém století.

Multidimenzionální hodnota *šukar laviben* – ústní slovesnosti – jasně vyplývá na povrch, shrneme-li vše, co zde bylo dosud řečeno. Význam měl sám fakt, že se lidé sešli, aby společně něco podnikli. Dával jim pocit vědomí vlastní identity, vzájemné podpory a bezpečí. Lidé zde mluvili stejným jazykem, rozuměli si navzájem, každý věděl, že ostatní budou rozumět slovům, kterými chce vyjádřit své myšlenky a pocity. „Předmět“, k jehož komunikaci na těchto folklorních shromážděních docházelo, byl ceněn jako způsob pobavení, odpočinku, trávení

| Elena Lacková | foto Iren Stehli |

volného času, jako připomínka *romipen*, jako regulátor a korektor sociálního chování – znovu potvrzení etických, kulturních a společenských hodnot. Byl očišťujícím estetickým a duchovním prožitkem. Byl také zdrojem nových informací „o tom, co se děje jinde ve světě.“

Jedinečnost hodnoty ústní slovesnosti a shromáždění, na kterých se předávala „z úst do uší“, spočívala i v jejich ojedinělosti: ojedinělosti v tom smyslu, že těmto *kberutne* (domácím, komunálním) kulturním seancím nekonkurovalo nic, co by nabízelo tak jednoduše srozumitelnou a dostupnou zábavu. Nekonkurovala jim ani televize, ani film, ani literatura, ani noviny.

Ještě v roce 1970 dosahovala míra negramotnosti mezi Romy nad 60 let 69% (dle údajů ze sčítání lidu). Televize se začala masově používat až v 60. letech a i poté, co se dostala i do romských rodin byla chápána spíše jako doplňkový zdroj zábavy. Neexistovala žádná literatura v romštině. Ti Romové, kteří získali vyšší vzdělání (a nebylo jich tak málo, jak si myslíme), jej získali v českých /slovenských institucích, skrze gádžovský jazyk. Romština se tradičně pokládala za hantýrku, kterou nelze jako psaný jazyk používat a během komunismu byla vystavena nejsilnějším asimilačním tlakům. 8. dubna 1958 dospěla KSČ k závěru, že „je nutné odmítnout umělé snahy některých osvětových pracovníků, kteří chtějí z dosavadních dialektů vytvářet spisovný jazyk a literaturu, zakládat cikánské školy a třídy s cikánským vyučovacím jazykem... Uskutečnění podobných snah by zpomalilo proces převýchovy Cikánů, posílilo by nežádoucí izolaci Cikánů od života ostatních pracujících a napomáhalo by dále konzervovat starý, primitivní způsob cikánského života.“ (Jurová, 1993: 52).

Tato politika a její tvrdé praktické postupy byla romské kultuře osudná. V prvních dvaceti třiceti letech se však ještě nedotkla romských osad (nebo, jak se jim v dobové terminologii říkalo, „nežádoucích cikánských soustředění“). Na prvním místě ovlivnila gramotné, vzdělané Romy, kteří asimilačnímu tlaku podlehlí v zoufalé potřebě být přijati do prestižní „vyšší“ gádžovské společnosti. Ti z nich, kteří měli ambice psát, stát se spisovateli, začali používat „cizí“ jazyk. Známe jich několik, znám i jejich českou/slovenskou tvorbu: jejich díla mohou zaujmout „krásou nechtěného“, ale rozhodně ne tím, co v nich jejich autoři chtěli a zkusili skutečně sdělit. Neadekvátní použití gádžovského jazyka a literárního stylu zesměšňovalo, co mělo být tragické, etické výzvy autorů zněly jako klišé, atp. V podstatě jediným, kdo slovenštinu dokázal ovládnout do té míry, že se pro něj stala skutečně dokonalým nástrojem vyjádření jeho jemné lyriky, byl Dezider Banga (24.8.1939, Hradiště, okr. Lučenec, jižní Slovensko), učitel a později redaktor, rodilý mluvčí dialektu maďarských Romů. Během let 1964-1989 vydal sedm sbírek poezie. Hra Ilony Lackové, „Horiaci cigánsky tábor“, která zachycuje tragickou zkušenost z pronásledování Romů za druhé světové války a kterou Ilona napsala slovensky, mnohé získala, když ji secvičil amatérský divadelní soubor zapálených Romů.

Valná většina Romů se spokojila se svými tradičními kulturními sešlostmi, na kterých se předávaly různé druhy ústní slovesnosti. Multidimenzionální hodnota ústní slovesnosti jim poskytovala vše, *so o jilo, e godi the o vodi mangel* (co potřebuje srdce, rozum i duše). „Gádžovská“ televize a literatura psaná v gádžovském jazyce byly pro tuto tradici ještě příliš slabými soupeři.

Sar dživaha te na gilavaha.

Jak bychom mohli žít bez zpěvu.

Andre gil'i šaj phenes savoro.

Písni můžeš vyjádřit všechno.

Te na džanes či te dživel či te merel, gilav.

Když nevíš jestli žít nebo jestli umřít, zpívej.

Soupeřem popularity vyprávěcích sešlostí bylo pouze *bašaviben* nebo *mulatšagos*: zábava s hudbou, zpěvem a tancem, na které se případně i pilo a jedlo. Tento „soupeř“ byl ale spíše doplňující součástí kulturní tradice. Texty písní, které jsou stejně důležité jako melodie, představovaly poetický žánr romské ústní slovesnosti.

Také romské písně měly multidimenzionální funkci. Zatímco všechny žánry vyprávění mohly být komunikovány pouze za přítomnosti více (výjimečně pouze dvou) lidí – představovaly tedy vždy dialog – píseň bylo možné zpívat osamoceně, jako monolog. Jedna z nejdůležitějších funkcí písně, její psychologická funkce, dokonce dala vzniknout specifickému žánru písní zvaných *čorikane gila* (písně o sirobě, samotě, utrpení, bídě). Lidé, kteří se ať už z jakéhokoli důvodu cítili osamocení a zubožení, tento svůj pocit opuštěnosti léčili zpěvem.

Písně, které se však zpívaly na kolektivních shromážděních *bašaviben*, měly nezřídka funkci sociálního korektoru, veřejné výtky nebo zpovědi. Vyslovení veřejné výtky nebo zpovědi písní se řídilo ustálenými pravidly. Pokud například manželka již nemohla déle snášet trápení ze strany svého manžela – těžkého pijana, vystavila jej veřejné *ladž* (ostudě) vysoce sofistikovaným kulturním způsobem: najala si nejlepší zpěvačku v dané komunitě a poprosila ji, aby její stížnost zazpívala na veřejném *bašaviben*. Sama jsem několik takových situací zažila. Toto jsou slova písně, která při takové příležitosti zazněla na *bašaviben* ve velké Lomnici (okr. Poprad, Slovensko, konec šedesátých let): „*Gejzo, Gejzo, so tu keres/ raťi d'ives mato phires/ so zarodes, savoro prepíjes/ aves khere, la romňa mares.*“ (Gejzo, Gejzo, co to děláš/ ve dne v noci chodíš opilý/ co vyděláš, hned propíješ/ přijdeš domů, ženu biješ). Opilec, kterého se píseň týkala, opustil shromáždění se svěšenou hlavou ještě dřív, než celá píseň dozněla.

| U Eleny Lackové, Prešov, 1984 | foto Iren Stehli |

Příkladem písně zpívané jako veřejná zpověď může být i následující píseň: „*Devla, Devla, so me kerđom/ mra romňake e ladž kerđom/ the la dake the la čhake/ hoj lubňake lačhes kerđom.*“ (Ach Bože, co jsem to udělal/ svou ženu jsem uvrhl do ostudy/ a také matku a svou dceru,/ že jsem udělal dobře děvce.)

Veřejná kritika a/nebo zpověď se obyčejně vyjadřovala písněmi typu *halgató* (pomale písně se smutnou, plačtivou melodií). Formou *halgat* se také vyjadřoval stesk nad „osiřením“ – písně o smrti

matky, o osamocení, hladu, bídě, nespravedlnosti, pronásledování četníky, o vězení, atd. *Halgata* byla také modlitbou k Bohu.

Čardášové melodie, hrané jako doprovod k tanci, naopak podtrhoval krátký, většinou humorný text. Oba žánry lidových písní – *halgató* stejně jako *čardaša* – obsahovaly standardní sloky nebo standardní dvojverší, v dalších částech písňového textu docházelo k improvizaci. Pokud byla tato improvizace „skutečná a krásná“, postupně se absorbovala do korpusu standardních písní.

Pokusila jsem se zde stručně představit základní informace o tradičním *šukar laviben* – romské lidové slovesnosti. Teoretické znalosti samozřejmě nikdy nemohou nahradit fascinující zážitek osobní účasti na sešlosti *pro paramisa* nebo na *bašaviben*. Mohou nám však alespoň lépe přiblížit okolnosti zrodu romské literatury i tuto nově zrozenou literaturu jako takovou.

O gadže andre demade andre amaro romipen.

Gádzové zaútočili na naši romskou identitu.

Te kereha, so kereha, gadžeske tut na kereha.

Ať děláš, co děláš, gádzé ze sebe neuděláš.

Během čtyřiceti let trvání komunistické vlády, která následovala po druhé světové válce, byli Romové vystaveni násilné, vše prostupující změně. Na prvním místě byly všechny romské komunity a romské rozšířené rodiny rozptýleny – násilně (na základě zákona č. 502/1965

„o organizovaném rozptylu cikánské populace“), ale i spontánně. Po roce 1945 se postupně celá jedna třetina původní romské populace Slovenska přesunula do Čech, kde tito Romové znovu osidlovali oblasti vyprázdněné po odsunutí tří milionů Němců. Romy sem přiváděli náboráři v rámci organizovaného přesunu obyvatelstva, za prvními přesídlenci však dále přicházeli jejich příbuzní a přátelé, kteří pro své rodiny hledali lepší životní podmínky. Zatímco na Slovensku žili Romové v osadách přiléhajících k vesnicím, v Čechách a na Moravě se stěhovali do průmyslových měst, kde se postupně rozptýlili po různých městských čtvrtích. V těchto nových podmínkách bydlení a života se začala postupně ztrácet základna každodenních shromáždění a kolektivních sešlostí, anebo jejich organizace byla najednou přinejmenším velmi ztížena.

Nové pracovní podmínky úplně změnily rytmus dne. Tradiční způsoby obživy – hudba, kovářství, košíkářství, podomní prodej, výpomoc na dvorech slovenských sedláků – umožňovaly Romům volně nakládat se svým časem: klidně tak mohli poslouchat *paramisa* až do pěti do rána a nemuseli se obávat, že přesně v šest budou muset začít kopat na stavbě nebo stát u stroje v továrně.

V minulosti se také gádžové nijak nestarali o vnitřní záležitosti romských rodin a komunit: *O gadže pes andre amende thovenas ča akor, kana vareko čorda – inšak amen denas smirom. O gadžo na thoda pindro andre romaňi vatra. Khere, pre vatra, šaj kerahas, so kamahas. Samas amare.* (Gádžové se mezi nás vkládali jen tehdy, když někdo něco ukradl – jinak nás nechávali být. Gádžo normálně do romské osady ani nevkročil. Doma, v osadě, jsme si mohli dělat, co jsme chtěli. Tam jsme existovali jen sami pro sebe. Marynda Kešelová, nar. 1933, nahráno v r. 1982 v Litoměřicích). Za komunismu začali gádžové manipulovat vším, co se života Romů týkalo. Všechny děti musely povinně do školy, mladí muži byli odvedeni na vojnu, dospělí měli povinnost chodit do práce – do *gadžiikaňi buti* (gádžovské práce pro nekvalifikované dělníky). Ti, kteří chtěli tomuto zákonu uniknout, se zavírali do „ústavů na převýchovu“ – do dětských domovů a věznic. („Převýchova“ ve věznicí probíhala v tak masivní míře, že dala vzniknout novému písňovému žánru, tzv. *hareštantska gila* – písním z vězení.)

Romům se sice lidé již dříve posmívali za jejich „legrační“ slovenštinu a za to, že mluví svou „hantýrkou“, nenutili je však – přinejmenším do poloviny dvacátého století – , aby se svého jazyka vzdali. Právě naopak: na mnoha místech, kde žila početná romská komunita, se romštině spontánně naučili i místní gádžové. Komunistický režim naproti tomu vystavil Romy nejtvrděšímu asimilačnímu tlaku: ve školách se od dětí vybírala pokuta, když promluvily cikánštinou, sociální pracovníce romské rodiče nabádaly, aby svoje děti neučili tomu necivilizovanému dialektu. Za používání romštiny se Romům dostávalo výtek dokonce od kolemjdoucích.

V minulosti byli Romové od zbytku společnosti odděleni složitou bariérou sociální distance s omezeným počtem kanálů, skrze které probíhala výměna statků a služeb. Tuto bariéru

dále posilovala ideologie statusové hierarchie – „gádžo“ jako příklad byl pro Roma příkladem irrelevantním. Říkalo se: *Soske džaba andre škola, raj tutar th'avka na ela*. (Proč bys chodil do školy – pán z tebe stejně nebude). *Rom Romeba – gadžo gadžeba* (Rom s Romem, gádžo s gádžem). Romové necítili potřebu a ani neměli možnost imitovat gádže, nepřebírali od gádžů jejich hodnoty, bylo nemyslitelné, že by vedli stejný způsob života. Za komunismu však hlasité slogany hlásající rovnost „občanů cikánského původu“ a praktická politika, která ať byla jakkoli manipulativní a násilná, přesto přivedla Romy mezi gádže ve škole, v armádě, v místě bydliště, v továrně, na stavbě, vzbudily v Romech novou, silnou a zároveň zoufalou snahu vyrovnat se gádžům, zařít si byty jako gádžové, sledovat televizi jako gádžové, oblékat se jako gádžové. Avšak jako ti gádžové, kteří byli ochotni s Romy komunikovat, nebo kteří s nimi přišli do kontaktu nejčastěji – cílem jejich sociálního směřování se tedy stala nejprůměrnější konzumentská vrstva společnosti. Nebo ještě hůř, „společensky nepřizpůsobivé osoby“, jejichž sociální identifikace zase směřovala ke skupině stojící na samém okraji – totiž k „cikánům“.

Realitou se stala nejhorší věc, která se jedinci nebo etnické skupině může stát: mnoho Romů si začalo ošklivit svoje *romipen*, svůj jazyk, způsoby svých předků, protože se zdálo, že právě kvůli nim nemohou dosáhnout prestiže gádžovské společnosti.

Všechny tyto faktory přispěly k postupnému vymírání tradiční orální kultury, především sešlostí *pro paramisa*. Když jsem před třemi, čtyřmi roky chtěla svým studentům romistiky z Karlovy univerzity představit nádhernou kulturní událost *pro paramisa*, dostávalo se nám stále stejné odpovědi: *O phure merkerde, o terne pes pal o paramisa na zaujiminen* (Stáří zemřeli a mladí se o pohádky nezajímají). Ještě se nám sice podařilo najít několik vypravěčů, kteří byli schopni mluvit bez přestávky sedm osm hodin, ale jejich obecnstvo tvořilo – kromě studentů romistiky – už jen pět šest jejich rodinných příslušníků.

Jak tuto změnu vnímají sami Romové? Dovolte mi citovat několik odpovědí na dotazník formulovaný redaktory romského měsíčníku *Amaro lav* (Naše slovo) z roku 1993:

O gadže andre demade andro amaro romipen. Ada has lengero „baro lav“: Kames te avel civilizimen, „občane cikánského původu“? Ta mušines te avel sar amen, sar gadžel! Bister pre tiri daj, bister pre tire zaostala phure dada! Bister tiri „hantýrka“! Te aveha sar gadžo, ta imar tuke odmukhaha the kadi tiri ka’i morčhi.

Gádžové zaútočili na naše romipen. Jejich heslo bylo: Chceš se zcivilizovat, občane cikánského původu? Pak musíš být jako my, gádžové! Zapomeň na svoji matku, zapomeň na svoje zaostalé staré předky! Zapomeň na svoji hantýrku! Jestli budeš jako gádžo, promíne-me ti i tu tvoji černou kůži.

Ladislav G., vysokoškolák, 56 let

O gadže čivkerkerde Romen pal savore seri. Te dikhenas buter Romen jekhetane, imar phenenas „nežádoucí cikánské soustředění“! Daranas amendar? Hoj avaha buter sar jon? Ile amendar oda, so amen ezera berša likerelas jekhetane – oda, hoj džanas jekhetane te likerel!

Gádžové rozprášili Romy do všech stran. Jak viděli víc Romů pohromadě, hned říkali: „Nežádoucí cikánské soustředění!“ Báli se nás snad? Že nás bude víc než jich? Vzali nám to, co nás po tisíce let drželo pohromadě – to, že jsme uměli stát při sobě.

Katarína Z., dělnice, asi 50 let

O komunisti amen dine pherde goja, afe čučarde amaro vodi.

Komunisti nám sice naplnili žaludek, ale vyprázdnili nám duši.

anonym, 46 let

Dva z respondentů se rozhodli odpovědět písní:

Amen Roma sam,
bisteras so sam,
gadžikanes, barikanes
amen дума das.

My jsme Romové,
nevíme co jsme,
mluvíme pyšně
jako gádžové.

Vaker romanes,
na gadžikanes,
ma ladža tut
vaš amari дума romaňi.

Používej romštinu,
nemluv gádžovsky
nestyď se za náš
romský jazyk.

Katka a Štefan Miko, Rokycany. Píseň zpíval Štefanův soubor Čercheň/Hvězda.

Te kereha, so kereha,
gadžeske tut na kereha,
bo sal kalo Rom sar koda drom.
Šaj aves urdo sar filmovo star,
th'avka ma užar pařiv gadžestar,
bo sal kalo Rom sar koda drom.

Ať uděláš, co uděláš,
gádže ze sebe neuděláš
protože jsi Rom černý jako ta cesta.
Můžeš se oblékat jak filmová hvězda,
gádžo ti ani tak úctu nevzdá,
protože jsi Rom černý jako ta cesta.

Emil Girga, Slaný

Výše citované odpovědi naznačují dvě důležité věci: zaprvé, ne všichni Romové podlehli indoktrinované, uměle živené, lživé snaze „být jako“ gádžové. Možná, že v každém Romovi bylo něco, co souznělo s vidinou možnosti získání prestiže, postavení, bohatství a úcty, a co Romy nutilo gádžům se vyrovnávat – ale na druhé straně bylo v každém Romovi i něco (většího?, upřímnějšího?), co je nutilo hledat romskou identitu i v této radikálně nové společenské situaci. Poslední dvě odpovědi také poukazují na způsob, jakým Romové svou identitu začínají hledat: prostřednictvím písně či básně, tedy díky novému typu *šukar laviben*.

Jekh merel, aver uřol – oda hin dživipen

Jeden zemře, druhý se narodí – takový je život

Kamav te vakarel

Chci mluvit

Všechny faktory, které přímo způsobily vymírání tradiční lidové slovesnosti, zároveň nepřímo podpořily zrod nové formy *šukar laviben* – romské literatury.

Mluvené slovo ztratilo svoje opodstatnění a osobně přítomného partnera, který by mu naslouchal a porozuměl myšlenkám a pocitům, jež mělo vyjadřovat. Nahradilo jej slovo psané. Symbolicky tuto ztrátu vyjádřila ve své básni *Andro lazňi som* (Jsem v lázních) Margita Reiznerová. Báseň jako taková navíc dosvědčuje skutečnost, že psané *šukar laviben* se zjevilo jako způsob, jak ztrátu mluveného slova kompenzovat. Báseň *Andro lazňi som* (1986) byla třetí básní, kterou Margita Reiznerová ve svém životě napsala.

Andro lazňi som,
korkori phirav,
šukares adaj,
aľe me nič na dikhav.
Na džanav, so mande,
te rovel pes mange kamel,
či vašoda, že som korkori?
Že som maškar o gadže?
Ča gadžikane parne muja!
Akana džanav:
nahodno som te dživel, kaj nane Roma!
Akana džanav,
že som Romňi calone jileha!
Le Romen rado dikhav, kaj save hine...

Jsem v lázních,
sama se procházím,
je tu hezky,
ale nic z toho nevidím.
Nevím, co mi je,
do očí se tlačí slzy,
snad proto, že jsem sama?
Že jsem mezi gádži?
Jen bílé cizí obličej!
Teď už vím:
Nemohu žít tam, kde nejsou Romové!
Teď už vím:
Jsem Romka, celým srdcem.
Mám ráda Romy, ať jsou jací jsou.

Druhá báseň, kterou Margita ve svém životě napsala, demonstruje ještě otevřeněji její touhu – a také touhu dalších Romů – *mluvit*, hledat svou identitu pomocí *vakeriben*.

Kamav te vakerel,
nane kaha,
kamav te dikhel,
nane pre soste,
Avela dareko,
ko o droma phuterela?
Ena manuša,
so pes rado dikhena?
Ela phuv,
so pes dela pre late te dživel?

Chci mluvit,
není s kým,
chci se dívat,
není nač.
Přijde někdo,
kdo otevře cesty?
Budou lidé,
kteří se budou mít rádi?
Bude země,
na které bude možno žít?

Nejčistší manifestací hledání a touhy po *romipen* – rozpadající se identitě – je vůbec první báseň Margity Reiznerové *Vičínav* (Volám), kterou napsala v reakci na svůj objev romštiny jako literárního jazyka.

Vičínav, Romale,
ňiko man na šunel,
savore soven.
Vičínav,
Devla, uštav len!
Phen lenge,
hoj avľa lengero d'ives,
kaj te roden jekh avres,
Rom Romes,
kaj o vasta te sthoven,
jekhtene
e god'i te uštaven.
Te avaha jekhetane,
keraha ajso drom
pal calo svetos,
hoj amare čhave
pal leste džana
bachtale jileha.

Romové, volám,
nikdo mě neslyší,
všichni spí.
Volám,
Bože, probud' je!
Řekni jim,
že přijde jejich den,
ať zkusí najít jeden druhého,
Rom Roma,
ať se spojí
a společně
procitnou.
Když půjdeme pospolu,
postavíme cestu
napříč celým světem
a naše děti
po ní půjdou
s lehkým srdcem.

„E Tera vakerel“
„Zadáno pro Teru“

Romská literatura začala růst, jakmile se jí k tomu naskytla byť jen nepatrná příležitost. K tomu došlo v roce 1969, kdy v důsledku „pražského jara“ dočasně polevila asimilační politika. Romům bylo povoleno založit si v srpnu 1969 svou kulturní organizaci – Svaz Cikánů-Romů – a vydávat svůj informační bulletin *Romano lil*. Jeho šéfredaktorem se stal zkušený novinář židovského původu, Pavel Steiner. Velmi brzy na jeho stránkách pod vedením velice talentovaného romského zámečníka Andreje Pešty vznikl sloupek psaný romsky. V každém následujícím čísle získávala romština stále větší a větší prostor. Jazykovědná komise SCR záhy vypracovala pro dialekt *servižo romaňi* – slovenské romštiny – pravidla pravopisu. *Romano lil* se stal půdou, na které začaly vyrůstat první výhonky romské literatury.

Vůbec první autorkou, jejíž fejetony a básně *Romano lil* otiskl, byla Tera Fabiánová. Stala se – a dosud je – inspirací pro mnoho dalších Romů, kteří v literárním vyjádření hledají sami sebe. Tera a její tvorba jsou symbolickým příkladem toho, co zde již bylo řečeno o širších

společenských podnětech, které daly romské literatuře vzniknout. Krátce zde proto představím její příběh.

Tera se narodila 15. října 1930 v Žihárci, okr. Šaľa (jižní Slovensko). V této oblasti Slovenska žije početná maďarská menšina. Rodiče Tery, oba negramotní, se živili jako námezdní dělníci. Celá rodina žila v *cikánské osadě* ve Vlčanech (okr. Šaľa). Teřiným mateřským jazykem byla maďarská romština, jejím druhým jazykem maďarština a třetím slovenština. Během druhé světové války tuto část slovenského území okupovali

Maďari. Tera vychodila ve Vlčanech první dvě třídy základní školy, potom byly školy v důsledku místních bojů zavřeny. Již od svých pěti let vypomáhala Tera – stejně jako ostatní romské děti – s obživou rodiny: pracovala v rodinách maďarských sedláků a také židovských rodin před tím, než byli Židé z okolí transportováni do koncentračních táborů. Měla štěstí, že pracovala u „pána“, který jí půjčoval knihy.

V roce 1946 se celá Teřina rodina přestěhovala za práci do Prahy. V Praze se ve svých šestnácti letech Tera provdala za *serviko* Roma, Vojtu Fabiána. Po té, co se její rodiče vrátili zpět na Slovensko, zůstala Tera „sama“ v cizím českém prostředí a cizí komunitě slovenských Romů. Přestože někteří lingvisté považují *serviko romaňi* a *ungriko romaňi* za jeden jazyk, mluvčí obou dialektů považují dialekt druhé skupiny za „cizí“. Samozřejmě, že jsou schopni druhému dialektu porozumět, ale není to jejich *kberutňi čhib* (domácí jazyk). Tera se tak musela naučit dva nové jazyky: *serviko romaňi* a češtinu. Složitější než naučit se ovládat tyto dva nové jazyky však pro Teru bylo přizpůsobit se dvěma novým „kulturám“, kultuře českého města (na rozdíl od maďarské vesnice) a odlišnému způsobu života v komunitě slovenských – *serviko* – Romů (které *ungriko* Romové pokládali za „nekulturní pobudy“). Teře se naopak v komunitě *serviko* Romů říkalo „*diliňi Ungriňá*“ – „bláznivá Maďarka“. Když jsem se s Terou seznámila v roce 1954, chovala se opravdu způsobem, který by se dal nazvat zvláštním. Například plakala a smála se bez jasné příčiny. Teprve postupně jsem ji pochopila – „Jsem osamělá! Jsem tu cizí!“ Nikdy to však nevyjádřila přímo – při mytí nádobí najednou vykřikla: „*Me som sar diliňi balvavaj tel o veš! Khatar avlom? Kaj džava?*“ (Jsem jako bludný vítr pod lesem! Odkud jsem přišla? Kam jdu?). Jindy z ní najednou vyjelo: „*Sar prajtin salinav, na džanav, pal savo kašt man*

| Milena Hübschmannová s Terou Fabiánovou, jaro 2005
| MRK, foto Magda Kucharičová |

čhingerda diliñi balvaj!“ (Poletuji ve vzduchu jako ztracený list, nevím, ze kterého stromu mě strhl bludný vítr.)

V básních, které později začala psát, se metafory servaného listí a bludného větru, který se bezcílně prohání krajinou, objevují znovu a znovu, v různých kontextech – a často dochází k jejich vztažení na všechny Romy.

Kdykoli jsme se s Terou setkaly, vždy se ve vzpomínkách vracela ke svému dětství a mládí, které strávila ve své *pero* (osadě *ungriko* Romů), *khere* (doma), ve Vlčanech. Tehdy jsem jenom matně tušila, že její vzpomínky, „záchvaty metafor“, jsou vyjádřením její osamělosti, nedostatku komunikace se „svými lidmi“. Její metafory mě fascinovaly, ale její talent a základ, ze kterého vyrostl, jsem si plně uvědomila až později, když jsme spolu jednou jely autem navštívit jejího nejstaršího syna do vězení a Tera „vykřikla“ celou báseň. Dříve, než budu v příběhu její „první“ (?) básně pokračovat, nejprve ocituji tuto báseň celou, neboť jsem přesvědčena, že má v historii romské literatury své specifické místo.

Av manca čhajori

Av manca, čhajori, odoj, kaj miri daj bešel,
k'amende o Roma sako rat paramisa phenen.
Av manca, ma dara, me tut na mukhava,
bibacht aňi ladž tuke na kerava.
Sar o Roma dikhena, hoj me tut anav,
takoj o lavuti lačharena.
Amen na sam čore, te nane kaj te sovel,
pre dvora hin phuri pendech – o prajta zelene,
odoj tuke than kerava, sar avla rupuňi rat,
tel tute lačharava miro jekhfeder gad.
A te tut ela šil, vičinav o ňebos,
kaj tut te zaučharel.
Ko rašaj na džaha – jekhtan'amen dela
amaro gulo Del.
Te manca aveha, te manca dživeha,
kamaha pes amen
sar odi kaľi phuv le kale mareha.

Pojď se mnou, má milá

Pojď se mnou, má milá, tam, kde žije má matka,
u nás si Romové každou noc vyprávějí pohádky.
Pojď, neboj se, já tě neopustím,
neudělám ti hanbu ani žal.
Až muži uvidí, jak si tě přivádím,
hned housle naladí.
Co na tom, že jsme chudí a nemáme kde spát?
Na dvoře stojí starý ořech – listí zelené,
pod ním ti ustelu, až přijde stříbrná noc,
rozprostřu pod tebe svoji nejlepší košili
a nebe zavolám,
aby tě přikrylo.
Oddá nás náš sladký Bůh –
k farářům nepůjdem.
Pojď se mnou, budem spolu žít,
budeme se milovat
jako s černým chlebem černá zem.

Toto je již konečná verze básně, ale od její první verze se nijak výrazně neliší. Když Tera domluvila, zastavila jsem auto a snažila se jí přesvědčit, aby svá slova ihned zapsala. Tera u sebe neměla ani papír, ani tužku a navíc nechápala, proč by to vůbec měla dělat. Naléhala jsem na ni, aby mi básně ještě jednou nadiktovala. Trvala na tom, že to není básně, že je to její sen. I později často svoje básně charakterizovala jako *čaciŕen* (pravdu, skutečnost, náhlé vnuknutí), *kamáhi mek avka te ovel* (chtěla bych, aby to tak zase

| Tera Fabiánová, Praha, 2005 | MRK, foto Magda Kucharičová |

bylo), *mro phariŕe* (můj žal). Když jsem jí řekla, že musí tu svou básně – nebo co to bylo jiného – publikovat, oponovala mi s tím, že by ji nikdo neotiskl a i kdyby, nikdo by si ji v romštině nepřčetl. Nakonec mi „Av manca čhajori“ nadiktovala, samozřejmě už ne tak, jak ji vyslovila poprvé, ale já jsem ji doplnila tím, co jsem si z první improvizované verze zapamatovala, a společně jsme potom celou básně ještě jednou upravily. Tera byla s výsledkem velmi spokojená.

Prvním, kdo básně slyšel, byl Teřin syn ve vězení. Přčetla jsem mu ji, protože nemohl rozluštit moje písmo, jak jsem předtím básně rychle v autě naškrabala. Když jsem dočetla, stály mu v očích slzy. A tenhle mladík byl také prvním, kdo se Terčinou básní inspiroval. Ani ne za měsíc mi poslal hned několik svých básní, napsaných v romštině. Dovolte mi uvést alespoň jednu z nich:

O graja džan te pijel paŕi
taj o čhon pre čar dikhel,
čuťkerel peske khuroro,
verdan mek na cirdel.

Koně se jdou napojit,
měsíc se leskne ve trávě,
hříbátko si poskakuje,
ještě ho nezapřáhli.

Terno hino – so jov džanel,
so graja užarel?
Džanel peskera dajora,
aver na prindžarel.

Je mladý – copak ví,
co koně čeká?
Má jen svoji matku,
nic jiného nezná.

Musím se ještě zmínit o jazyku, který Tera používala. Tera přijala dialekt svého manžela a míchala do něj slova ze svého dialektu. Redaktoři redigující její pozdější fejetony, které otiskoval *Romano ľil* (mezi lety 1969-73), její texty upravovali podle zvyklostí svého dialektu: historik Bartoloměj Daniel (nar. 1924, Šaštín, západní Slovensko) upravoval Teřin jazyk podle západoslovenského dialektu romštiny, Ondřej Pešta z východního Slovenska podle východoslovenského dialektu romštiny, stejně jako já. Jednalo se však vždy o zásahy minimální, šlo spíše o drobné jazykové a pravopisné úpravy. Tera chodila do maďarské školy, kde se učila maďarský pravopis a ten potom používala, i když psala romsky. Českému pravopisu se naučila sama četbou českých knih – někdy v romštině oba pravopisné systémy míchala. Kvalitu její literární tvorby však její pravopis nijak nesnižuje.

Jak jsem již řekla, důvod, proč Tera Fabiánová začala psát, je názorným příkladem „literárního vyjádření jako kompenzace za ztracenou komunikaci se svými blízkými“. Byla to snaha komunikovat, vést dialog se ztracenými rodiči, dialog, který byl ve skutečnosti monologem. Na druhé straně se tento monolog přetavil do dialogu se čtenáři.

Svoje čtenáře měla Tera již v sedmdesátých letech, kdy její fejetony ve sloupci „Zadáno pro Teru“ otiskoval *Romano ľil*. Tento zpravodaj Svazu Cikánů-Romů se neprodával veřejně na novinových stáncích, ale byl distribuován v místech, kde měl Svaz svá regionální ústředí. Pamatuji se, že jsem nahrála reakci čtrnáctileté Olgy Balážové z Náchoda, která mi říkala, že se Tera stala jejím vzorem a že by chtěla být taková jako ona, až vyroste. S Terou se tato dívka nikdy osobně nesetkala, inspirací se jí stala pouze její literární produkce. Olga dosáhla svého cíle. V polovině 80. let, kdy sovětská perestrojka přinesla změnu politiky i do sovětských satelitních zemí a kdy Romové v ČSSR znovu získali možnost veřejně prezentovat svou kulturu, začala již provdaná Olga Vnadová psát se svým otcem, Elemírem Balážem. Svému otci, který nikdy nechodil do školy a číst a psát se naučil až ve svých dvaadvaceti letech, pomohla zapsat jeho životní příběh (publikován v *Kale ruži*, 1990) a několik pohádek (*Romano džaniben* 1-2/1996). V současné době vede folklórní soubor, který má na svém repertoáru kromě tradičních písní i písň, jejichž texty složila Olga a její bratři. Olga nikdy nezapomíná zdůrazňovat, že její prvotní inspirací byla Tera Fabiánová.

Pokud mluvím o Teřině tvorbě jako o kompenzaci za ztracenou komunikaci s jejími blízkými a za tradiční kolektivní způsob života v romské komunitě, není to jen proto, že se spolu přátelíme od roku 1954 a že velmi dobře znám její životní osud. Důkazem jsou témata a tón, který se ve většině její tvorby objevuje. Teřina autobiografická povídka *Sar me phiravas andre škola* (Jak jsem chodila do školy, 1992) je vzpomínkou na její rodinu a rodnou komunitu ve Vlčanech, najdeme v ní živý, humorný popis jednotlivých romských i neromských postav. Strašlivá chudoba a tragická válečná doba se v Teřině vyprávění stávají dobrodružstvím o možnos-

tech přežití. Navzdory vši bídě a utrpení, které Tera popisuje s nezaměnitelným humorem, je z vyprávění jasně cítit, jak šťastná byla *khere* – doma.

Téma hledání ztracené identity je zachyceno v Teřině povídce „*Me pale ačhilom Romňi*“ (Opět jsem se stala Romkou), která dosud nebyla publikována.² Hlavní ženská postava této povídky je kombinací dvou konkrétních lidí – Tery samotné a její sestry, která se provdala za dobře postaveného Neroma. První věcí, kterou Teřina sestra udělala, bylo, že si obarvila svoje černé vlasy na blond. A v rodině svého manžela se snažila „přebarvit na blond“ i svůj jazyk, chování, všechno. Avšak: *O bala šaj prefarbines, o jilo na* (Vlasy si můžeš přebarvit, ale srdce ne). Hrdinka povídky trpí, navzdory tomu, že je obklopena materiálním pohodlím. Nedokáže se vyrovnat se svou cizí identitou a utíká zpět do *cikánské osady* za svými rodiči.

Teřina touha po „ztracené“ tradiční komunikaci nebyla vůbec sentimentální. Její postoj je možné symbolicky vyjádřit formulkou, která se objevuje v romských pohádkách, kde (nejčastěji princezna) *jekha jakhaba rovel, jekha jakhaba asal* (jedním okem pláče, druhým se směje). Nic není pouze veselé nebo smutné. Tento přístup k životu se projevuje i ve velmi specifickém způsobu tradičního pěveckého projevu: nejtragičtější melodie písně *halgató s čorikane lava* (slovy, která jsou nářkem nad bídou, chudobou a osaměním) bezprostředně „přeskočí“ do tanečního čardáše. Také nad Teřinou tvorbou se člověk směje a pláče zároveň.

Kromě toho je také velmi kritická k některým aspektům tradičního romského života, především pak k podřízenému postavení romské manželky ke svému manželovi. Tera sama celý život trpěla vedle svého autoritativního, velmi tradičního manžela. Ve fejetonu publikovaném v *Romano l'ilu* (č. 2/1970, str. 28) pod názvem „*Zor nane savoro*“ (Síla není všechno) píše: „*Te le muršes hin zor ča pre koda, kaj te marel peskera romňa, ta nane murš. Te o rom na l'ikerel peskera romňa manušňake, nane manuš.*“ (Pokud má muž sílu jenom na to, aby bil svoji ženu, potom není žádný muž. Pokud manžel nejedná se svou manželkou jako s člověkem, ani on sám není člověk.) Zoufalé postavení čerstvě vdané ženy popisuje krásná povídka „*Eržika*“ (*Lačo lav*, č. 10/1990, str. 10–11, 14–15). Eržika v podstatě představuje Teru: trpí, protože s ní (tradičně) hrubě nakládá její tchýně a protože ji zanedbává její manžel, který se stydí projevit jí něhu a lásku, aby nebyl považován „za babu“. Eržika nakonec svého manžela opustí, za což ji odsoudí celá komunita, včetně těch moudrých a soucitných Romů, kteří s ní dosud sympatizovali. Eržika si troufla udělat po pěti letech manželství to, co se sama Tera odvážila udělat až po té, co dospěly všechny její čtyři děti. (Na obhajobu jejího manžela, který mě seznámil nejen s Terou ale s celou romskou kulturou, však musím říct, že Teru opravdu miloval, i když „tradičním způsobem“, na což ovšem Tera nebyla schopná přistoupit.)

² Otištěna v *Romano džaniben* 1-2/2000, str. 107-111, pod názvem „Ačhilom Romňi“, pouze v romském originále. Ve stejném čísle též obsáhlý medailon TF. (Pozn. překl.)

Posledním důležitým tématem, které se v Teřině tvorbě objevuje, je diskriminace Romů v současné gádžovské společnosti, která sice hlasitě vyhláší rovnoprávnost a po Romech žádá, aby se „integrovali“, ve skutečnosti však není připravena je skutečně přijmout. Ve velmi působivé povídce zpracovala Tera toto téma alegorickým způsobem: Janču, dělník v továrně, se zraní v práci a dostane se do kómatu, ve kterém vidí sám sebe přicházet do nebe. Těší se, že alespoň v nebi konečně nalezne pro Romy skutečnou rovnoprávnost. Ke svému údivu však zjistí, že je v nebi zvláštní louka pro Romy, kde sedí, hrají, zpívají a tančí pouze Romové, a zvláštní louka pro gádže. A že jsou do nebe pro Romy a pro gádže oddělené vchody. Romové jsou pořád místo příjmením oslovení „ty cikáne“. Povídka končí „komunistickým“ happy-endem: Janču se z kómatu probere, šťastně se shledává se svou ženou a dětmi a uvědomuje si, že život pro Romy „na zemi“ a v této (socialistické) společnosti bude možná jednou lepší než v ráji. Tato povídka nebyla nikdy publikována, ale její český překlad vysílal československý rozhlas pod názvem „Cikánův sen“.³

Proč jsem až dosud věnovala tolik pozornosti jediné spisovatelce, Teře Fabiánové? Z mnoha důvodů. Byla prvním Romem, který začal psát romsky. Ilona Lacková (nar. 1921)⁴ sice psala již dříve, ale slovensky. I Ilona je mou velmi drahou přítelkyní, ale nevím že by v romštině něco napsala nebo publikovala před Terou Fabiánovou. Právě Teřin první fejeton (bez názvu, ve sloupku „Zadáno pro Teru“, otištěn v *Romano lil* 1970, str. 33), je vůbec prvním literárním útvarem, který kdy byl v celé historii České a Slovenské republiky otištěn v romštině. (Již v roce 1936 byla sice do západoslovenského dialektu romštiny přeložena část Nového Zákona, šlo však o překlad, ne o autentickou literární tvorbu).

Okolnosti, které podnítily Teru Fabiánovou ke psaní – odhlédneme-li od jejího nesmírného talentu a osobních kvalit – vycházely z důležitého sociokulturního pozadí, o kterém jsem se již několikrát zmínila: psaní se pro ni stalo způsobem, jak nahradit ztracené tradiční kontakty a způsoby komunikace uvnitř komunity (včetně všech jejich základních funkcí popsaných v první části mé statě). Mezi těmi mnohými Romy, kteří mají niternou potřebu vyjádřit své pocity a myšlenky psanou formou, patří Tera dodnes mezi ty nejlepší a nejtalentovanější. V neposlední řadě je také nutné připomenout, že její dílo – a především pak básně – se staly inspirací pro tolik dalších Romů. Její tvorba ostatním ukázala, že romština není „nekulturní hantýrkou“, ale „krásným jazykem“, ve kterém je možné tvořit *šukar laviben*. Byla to Teřina básně „*Av manca čhajori*“, po jejímž přečtení „propadla psaní“ Margita Reiznerová, jako svou prvotní inspiraci uznává Teru Janko Horváth i Olga Vnadová, jejíž příběh jsem již přiblížila, a mnoho dalších.

3 Otištěn v *Romano džaniben* 3/2000, str. 79-87, pod názvem „*So džalas o Miškas sune/Co se Miškovi zdálo*“. Překlad: MH. Ve stejném čísle životopisný rozhovor s TF. Audio záznam tohoto pořadu se bohužel v archivu ČRo nezachoval. (Pozn. překl.)

4 Ilona Lacková zemřela 1.1. 2003. Její medailon otiskl *Romano džaniben* 1-2/ 2001, s. 12-28. (Pozn.překl.)

Jekhvar upre, jekhvar tele mukel man o Del Jednou jsem z vůle Boží nahoře, jednou dole

Toto je text písně, kterou složili členové velmi populární skupiny Točkolotoč. Ve skutečnosti se jedná o variaci na jedno z romských přísloví, které se na začátku roku 1973 ve vztahu k Romům a romským publikacím ukázalo být velmi trefným. Po euforickém období „nahoře“, během krátké existence Svazu Cikánů-Romů, následovalo „dolů“. Proces tzv. normalizace doprovázel návrat asimilační politiky. V březnu roku 1973 byl po třech a půl letech existence zrušen Svaz Cikánů-Romů. Přesně ve stejné době se redaktoři *Romano lili* rozhodli vydat sbírku básní z příspěvků psaných v romštině, kterou byla tou dobou jejich redakce doslova zaplavena.

Romské poezii a próze se ve zpravodaji dostávalo stále více a více místa. V posledních dvou číslech vydaných před tím, než byla další publikace *Romano lili* zakázána, najdeme básně Františka Demetera (nar. 28.12.1948, Praha,⁵) řidiče kamiónu, Vojty Fabiána (nar. 25.5.1949, Praha), zpěváka, nejstaršího syna Tery Fabiánové, Jožky Feča, profesionálního hudebníka (nar. 29.4.1940, Lúčky u Bardějova, SK), Ondřeje Pešty (tehdy padesátiletého, nar. na východním Slovensku), zámečnicka a redaktora *Romano lili*. Otištěna zde byla také první krátká próza Andreje Gini (nar. 1.1.1936, Šarišské Sokolovce, okr. Prešov, SK), který se se svou tvorbou proslavil o dvacet let později. Jeho *vakeriben* (vyprávění, *Romano lil* č. 3/1972, str. 28) vychází ze „skutečné události“: starý romský hudebník se vrací ze svatby, je opilý. Když prochází kolem hřbitova, zastoupí mu cestu dva neromští kluci, zahalení v bílých prostěradlech, kteří předstírají, že jsou *mule* (duchové mrtvých). K smrti vyděšený hudebník utíká domů, kde zanedlouho po té v důsledku šoku, ze kterého není schopen se vzpamatovat, umírá. Jedná se o typický lidový příběh, jaký se vyprávěl na tradičních setkáních. Svoje *vakeriben* vypráví Andrej Giňa velmi pěkným, jednoduchým jazykem, jen název *Ajse pherasa pes na kerel* (Takové žerty se nedělají) je poněkud didaktický, stejně jako závěr povídky, ve kterém se Giňa snaží přesvědčit Romy, aby na duchy zemřelých přestali věřit.

5 Zemřel v belgickém Gentu v r. 2003, viz *Romano džaniben* jevend 2003, s. 121-166. (pozn.překl.)

| S romským básníkem Deziderem Bangou na výstavě
| archiv Mileny Hübschmannové |

Romské písně

První dvojjazyčný výběr z romské poezie

Prvním nenápadným krokem „nahoru“ byly *Romské písně*⁶ – vůbec první publikace romské poezie v romštině s českým překladem.

Po zrušení Svazu Cikánů-Romů se bývalí redaktoři zpravodaje *Romano lil*, kteří se museli vrátit ke svým bývalým profesím, nadále snažili najít nakladatele pro sbírku romské poezie. Povedlo se jim to až po šesti letech, v roce 1979, díky pracovníkům obvodního kulturního domu pro Prahu 8. Dvojjazyčná sbírka obsahovala básně šesti Romů: Bartoloměje Daniela, Františka Demetera, Vojtěcha Fabiána, Tery Fabiánové, Ilony Lackové a Ondřeje Pešty. Povolný náklad měl však pouhých dvě stě kusů a kniha měla status „metodického materiálu pro práci s cikánským obyvatelstvem“. Veřejná distribuce nebyla povolena a kniha byla rozeslána pouze do jednotlivých místních kulturních domů po bývalém Československu. Možnost koupit si tuto úplně první sbírku romských básní mělo jen velmi málo Romů. Předmluvu ke knížce napsal básník František Demeter a domnívám se, že je účelné ji zde celou ocitovat – jako dokument, který nejen odhaluje vztah jednoho z Romů k romské literatuře, ale také odráží ducha tehdejší doby.

| Milena Hübschmannová
| Romane giľa |

Vážení přátelé,

dostává se vám do rukou sborník romské poezie. Tato práce je svým způsobem ojedinělá. Není tomu tak dávno, co veřejnost netušila, že se mezi Romy najdou lidé, kteří dovedou skládat verše nebo psát povídky, že by Romové byli schopni vytvořit vlastní literaturu.

V době, kdy Romové žili v bídě, kdy romské děti nemohly chodit do škol, cítil Rom potřebu vyjádřit svou bolest a žal v písních a pohádkách, které se dědily z generace na generaci. Dnes, kdy naše děti využívají možností našeho socialistického státu na vzdělání, začínáme i my vytvářet svou vlastní svébytnou literaturu.

Mnoho veršů, které vám dnes předkládáme, vychází z pocitů dřívějšího těžkého života Romů, zároveň však ukazuje i svou sílu citu, jakou může mít jen láska člověka k člověku.

Věřím, že tento skromný sborník, který však na sebe vzal poměrně těžkou úlohu – seznámit veřejnost s moderní romskou poezií – nezůstane osamocen.

6 Praha, 1979.

Proto se obracím i na vás, chlapci a děvčata. Pište! Pište o všem, co máte na srdci, co vás nenechá spát, o čem se vám zdává! Všichni – a nejenom Romové – si to rádi přečtou, protože je důležité, abychom jeden o druhém věděli víc.

Kolik Romů mělo možnost si předmluvu Františka Demetera přečíst? Kolik Romů mělo možnost přečíst si tento první dvojjazyčný výbor z romské poezie? Vím o třech. Nedávno mi novinář, básník a politický aktivista Jan Horváth vyprávěl, že se ke sborníku dostal několik let před sametovou revolucí a že právě tento sborník jej inspiroval k založení folklorního souboru pro mladé Romy. A také jej přivedl k vlastní básnické tvorbě. (V té době žil Jan Horváth v severomoravském Bílovci a pracoval jako dělník v továrně.) A po té mi zarecitoval báseň Tery Fabiánové „*Av manca*“. Naučil se ji z paměti. Dalším z Romů, ke kterým se knížka dostala, byla Margita Reiznerová. Darovala jsem jí ji v roce 1986 nebo 1987 po jednom z fantastických představení jejich folklorního souboru *Perumos* (Hrom/Blesk).

K Margitině první reakci na romský text se váže epizoda, kterou pokládám za velmi významnou. Záměrně jsem si vybrala báseň Tery Fabiánové „*Av manca*“, vzhledem k tomu, že jsem věděla, jaký účinek má na lidi, a poprosila Margitu, aby si ji přečetla. Zkusila to, pak ji odložila s tím, že je napsaná zvláštním jazykem, kterému nerozumí. Přiznávám, že jsem byla strašně zklamaná. Pak mě napadlo báseň Margitě přečíst. Když jsem ji dočetla, Margita plakala a vyjadřovala Teře svůj největší obdiv a lásku. Co se to stalo? Z čeho pramenily tak naprosto odlišné reakce na jeden a ten stejný text? Vysvětlení je naprosto jednoduché. Romové nikdy neměli možnost učit se svůj jazyk ve škole a – jako u každého jazyka – i v romštině existuje rozdíl mezi její psanou a mluvenou formou. Proto připadal zápis jejího vlastního dialektu romštiny Margitě tak „zvláštní“ a „cizí“. Margita si ale na psanou romštinu v neuvěřitelně krátké době zvykla. A byla to právě Teřina báseň, která ji inspirovala. Margita psaní přímo „propadla“. Během dvou dnů, ve svých dvaadvaceti letech (nar. 5.5.1945, Malý Bukovec, Bardějov, SK) napsala svou první báseň „*Vičinao*“ (Volám, viz výše). Přinesla mi ji s komentářem: „*Ko Roma hin avka: so kerel jekh, keren the o aver. O Roma sikhlon jekh avrestar.*“ (U Romů je to tak: co dělá jeden, dělá i druhý. Romové se učí jeden od druhého). Jsem přesvědčena, že její komentář velmi přesně vystihuje jeden velmi důležitý faktor stojící za tou neuvěřitelnou lavinou Romů, kteří v té době začali psát. Domnívám se, že kolektivní empatie, kterou jsem se zabývala v první části své statě, nepřestala být živou a v procesu vzniku romské literatury sehrála důležitou roli.

Margita Reiznerová je dnes bezesporu jednou z největších osobností romské literatury. V první řadě jako autorka, ale po roce 1989 také jako redaktorka. K Margitě Reiznerové se ještě vrátím, až se ve svém stručném přehledu historie romské literatury dostanu k tomu správnému období.

Třetím člověkem, kterého dvojjazyčná kniha romské poezie dále posílila v jeho rozhodnutí rozvíjet romskou kulturu, byl JUDr. Emil Ščuka – v současné době jeden z čelních romských politických představitelů.

Emil Ščuka (nar. 9.9.1957, Svit, okr. Poprad, SK) přišel v roce 1983 do Sokolova jako mladý prokurátor. Před svým nástupem na univerzitu v Brně váhal, zda má studovat práva anebo divadelní režii. Rozhodl se pro práva, ale vášně pro divadlo mu zůstala. V roce 1983 založil amatérský divadelní soubor, který nazval „*Romen*“, na památku moskevského *Romenu*, který se pro Emila stal velkou inspirací během jeho studijního pobytu v bývalém SSSR. Od začátku 80. let začala sovětská perestrojka ovlivňovat politiku i v Československu, což se projevilo i povolením dřívější tvrdé asimilační politiky. Bylo čím dál jasnější, že na romskou literaturu čeká další „nahoru“. Ti Romové, jejichž tvorba byla po zrušení Svazu Cikánů-Romů zakázána a kteří přestali psát anebo se obrátili k nepřiměřené češtině, se znovu vrací k romštině, a kromě toho se objevují i nová jména. Od roku 1982 jsou na Státní jazykové škole v Praze otevřeny kurzy romštiny pro veřejnost a romští autoři mně, jako vyučující romštiny, začínají znovu zasílat svoje básně a poezii. Ve stejné době, kdy jsme my připravovali k vydání další dvě dvojjazyčné literární sbírky – tentokrát nejen poezie, ale i prózy –, zinscenoval Emil Ščuka svou první divadelní hru *Amaro drom*, kterou sám napsal.

Hra *Amaro drom* byla napsána v češtině, v romštině se v ní objevilo pár dialogů a romsky se v ní i zpívalo. Nestala se žádným důležitým „milníkem“ v historii romské literatury, měla však ohromný kulturní, politický a společenský dopad. V první řadě bylo důležité, že se soubor přibližně 34 amatérských herců *Romenu* (jejichž počet se různě měnil) stal novým typem tradičního „kolektivního shromáždění“, jakousi transformací tradičních sešlostí komunity či jednotlivých rodin. Na půdě folklorních souborů, jejichž aktivity byly tolerovány i za dob asimilace, Romové postupně nacházeli možnost hledat a posilovat svou kulturní a etnickou identitu. Členové souborů na zkouškách nejen cvičili na představení – diskutovali také o záležitostech všedního života, o své vlastní individuální situaci i o celkové politické situaci Romů. Samozřejmě tu nešlo o staré *vakeriben*: nekřísily se tu romské pohádky – romské folklorní soubory se však rozhodně staly důležitým nositelem kontinuity romské kultury, romského jazyka a *šukar laviben*.

Další hra, kterou divadlo *Romen* nastudovalo, byla celá napsaná v romštině a v romštině se i hrála. Šlo o dramatisaci tradiční pohádky o chytrém Romovi, který přechytračí hloupého čerta. U romského publika měla úžasnou odezvu. Emil Ščuka mi později sám popisoval reakci jedné negramotné babičky, která ho po představení přišla obejmout a děkovala mu, že pozvedl romský jazyk na veřejnou tribunu. Na druhé straně se však v listopadu 1989, pár týdnů před sametovou revolucí, aktivity divadla snažila zakázat jedna gádžovská kulturní pracovnice

s těmito slovy: „Čtyřicet let jsme se vás všemožně snažili zbavit zlovyku používat tu cikánskou hantýrku a vy ji teď budete oživovat na veřejném pódiu!“

Divadlo *Romen* přestalo fungovat. Ale ne proto, že by jeho aktivity někdo oficiálně zakázal. Přestalo fungovat proto, že v listopadu 1989 přišla „*baršoňiko revolucija*“ (sametová revoluce) a Emil Ščuka svou veškerou energii věnoval Romské občanské iniciativě, první romské politické straně, kterou sám zakládal.

Baršoňiko revolucija – phundrado drom

Sametová revoluce – otevřená cesta

Sametová revoluce je eufemistickým, symbolickým označením definitivního zhroucení komunismu v Československu a počátku budování demokracie. Ohlédneme-li se zpět za těmi deseti lety, které od revoluce uplynuly, pocítíme spíš tíseň než radost: bezmocnost, kriminalita, bída, nezaměstnanost, bankroty. Romové se nacházejí v ještě mnohem horší situaci. Říká se: *Te o gadžo mardo, o Rom duvar* (Když je bitý gádžo, je Rom také – a dvakrát tolik). Otevřená diskriminace, protiromské nálady, útoky skinheadů, emigrace, prohlubující se bída. „*Baršoňiko revolucija*“ ovšem přinesla ještě jednu změnu, jejíž nedozírnou hodnotu si Romové možná ještě plně neuvědomují – a tou je *phundrado drom*, otevřená cesta. Poprvé za celou svou historii mají Romové možnost rozhodovat o svém vlastním osudu jako politický subjekt, zatímco do dnešní doby byli vždy jen pouhým objektem manipulace.

Možnosti *phundrado drom* se zvláště významně projevují v kultuře a literatuře. V listopadu roku 1990 byl založen Svaz romských spisovatelů. Jeho předsedkyní byla zvolena Margita Reiznerová. Mezi roky 1990 a 1992 vyšlo tiskem více knížek než za celých šest století trvající historie Romů na územích České a Slovenské republiky. Margita, jako šéfredaktorka malého nakladatelství *Romaňi čhib*, vydala šest sešitků romské prózy: tři pouze v romštině, tři jako dvojjazyčné publikace s českým překladem. Po třech letech práce však bohužel musela svou nakladatelskou činnost ukončit, z důvodů postupující vážné nemoci. A co je ještě mnohem nešťastnější – celá její *famelija* emigrovala ve strachu před skinheady do Belgie. (Na všech členech její rodiny je na první pohled patrné, že jsou Romové.)

Přestože Margita svoji záslužnou činnost ukončila, publikování romské literatury pokračuje dál – a co je ze všeho nejdůležitější, romské knihy si nacházejí cestu ke stále více a více čtenářům. Dovolte mi citovat jeden velmi dojemný příklad tohoto procesu, který mi vyprávěla paní Dudi-Koťová, romská aktivistka z Ostravy. Paní Dudi-Koťová jednou přistihla svou devítiletou dceru, jak se chce ráno nepozorovaně vytrazit z domova a jít do školy bosá. Když

na to přišla, nařídila jí, aby se obula, ale hned se také ptala, co jí to napadlo, chodit do školy bosá? Její dcerka jí odpověděla, že si přečetla povídku Tery Fabiánové „*Sar me phiravas andre škola*“ (Jak jsem chodila do školy) a bylo jí Tery, která jako malá do školy bosá chodit musela, tak strašně líto, že to ze soucitu k ní také chtěla zkusit.

Na vakerav me – miro jilo vakerel

To nemluví já – to mluví moje srdce

Vakerav ko Roma? Vakerav ko gadže? Ko kamel te achalol, achalola.

Jestli mluvím k Romům? Nebo ke gádžům? Kdo chce porozumět, porozumí

Je možné o romské literatuře v České a Slovenské republice hovořit obecně, jako o celku? Ano i ne. Každý ze spisovatelů je osobností, tvorba každého z nich je naprosto specifická a jasně odlišná od ostatních. Přesto je ale možné mluvit o určitých obecných rysech, které jsou společné všem.

Na prvním místě je to upřímnost vyjádření. *Na vakerav me, miro jilo vakerel* – tak to vyjádřila v jedné ze svých básní Angela Žigová. Tento fenomén je velmi obtížné racionálně popsat, kvantifikovat jej nebo přesně poukázat na jeho specifické projevy. Jak se říká v jednom romském přísloví: *Na savoro šaj prindžares godaha – o jilo varekana dikhel o čačipen feder sar e godi* (Všemu nemůžeš porozumět jen rozumem – srdce často pozná pravdu lépe než rozum). Při četbě většiny romských literárních prací (a především pak prózy) člověku často „srdce napovídá“, že zde spisovatel svými slovy nevyplňuje sofistické, předem připravené schéma či konstrukci, ale že jeho slova jsou skutečným vtělením proudu cítění, emocí a myšlenek. Čtenář cítí, že zde spisovatel sděluje to, co nezbytně sdělit potřebuje.

Někdy je tento „proud pocitů a myšlenek“ tak silný, až se zdá, že se neřídí žádnými pravidly. Mnoho romských spisovatelů nemá nijak hlubokou literární zkušenost – jak se psaním, tak se čtením. Tato „nevýhoda“ je i výhodou, protože tito spisovatelé pak nejsou svazováni formálními konvencemi. Pro neromského čtenáře, jehož vnímání literatury je ovlivněno školním vzděláním založeném na aristotelovské poetice, a tedy konvenční představou, jak má „literární forma“ vypadat, jsou tyto nezařaditelné žánry romské literatury někdy těžko stravitelné. Čtu prózu? Nebo poezii? Je to krátká povídka? Esej? Fejeton? Některé literární „kusy“ je opravdu velmi nesnadné označit jménem některého z tradičních literárních žánrů. Pro lidi, kteří mají rádi dobrodružství objevování, je na druhé straně na romské literatuře velmi přitažlivá právě tato nekonvenčnost formy.

Ráda bych zde jako příklad uvedla alespoň jednu z prací Heleny Demeterové (nar. 24.6.1940, Malý Bukovec, okr. Bardejov, SK), starší sestry Margity Reiznerové. Jmenuje se

Jandre (Vejce) a vyšla ve sbírce *Rom ke Romeste drom arakhel* (Rom k Romovi cestu najde). Tuto dvojjazyčnou, romsko-českou sbírku připravila pro tisk Margita Reiznerová v roce 1994.

Pařan, ma pařan, sas amen ajsi rikoňi, hoj bešel as pro jandre. Jekhvar somas andro veš kaštenge, sas baro šil, rodás andro jiv kašta – dikhav, duj bare jandre. Ilom o jandre, khere len thoďom pro bov tel e rikoňi, kaj te bešel pre lende. E rikoňi pre lende bešel jekh kurko, aver kurko, a o jandre furt cala. Imar duminavas, hoj lendar na jela nič. Až jekhvar raři khatar jepaš rat šunav vareso pro bov te praskinel. Uštilom u džav te dikhel. So na dikhav! E rikoňi murdarďi the pro bov hine duj... dži adadžives na džanav, s'oda sas. O celos lenge sas kachňakero, a o šere manušane. Mek pašoda pen paruvkernas pre savori džvirina, ča o šere lenge sas manušengere. So te kerel lenca? Chuřile pre mande, arade man pre phuv a ile man te dandarel. Avľa mange pre goďi o Devloro, ilom man te modľinel. A so na dikhav? Ola bižuže cikňonas, cikňonas, až ačhile pale jandrege, kajča somnakune.

Aver đives len bikendom čhendeske. Chudňom vaše but love. Kajča sar avľom khere, dikhav, hoj miro kher labol. A mange sas odoj duj čhave.

Chudňom te rovel, te vičinel... až man prechudňom andal o soviben a paľikerás le Devleske, hoj mange savoro ča suno džalas.

Věřte, nevěřte, měli jsme čubičku, která seděla na vejcích. Jednou jsem šla do lesa na dříví, byl mráz, hledám klacky ve sněhu a najednou vidím dvě obrovská vejce. Sebrala jsem je, vzala domů a strčila pod naši čubičku, na pec, aby je vyseděla. Čubička sedí týden, čtrnáct dní, ale ve vejcích ani známky života. Už jsem si myslela, že z nich nic nebude. Až jednou okolo půlnoci slyším, jak na peci něco vybuchuje. Vyskočila jsem z postele a běžím se podívat, co se děje. Co nevidím! Čubička mrtvá a vedle ní dva... dodnes nevím, co to mohlo být! Tělo to mělo slepičí a hlavy lidské. Co s tím? Vrhli se na mě a začali mě kousat. Vzpomněla jsem si na Boha. Začala jsem se modlit. V tu chvíli se začaly ti nečistí zmenšovat, byly menší a menší, až se znovu proměnily na vejce. Jenomže teď byla ta vejce zlatá.

Hned příští den jsem je zanesla prodat židovi. Dostala jsem za ně spoustu peněz. Vracím se domů a už z dálky vidím – můj dům je v plamenech. Jenže já mám doma dvě děti!

Pláču, křičím... až jsem se probudila. Děkovala jsem Pánu Bohu, že se mi to všechno jenom zdálo.

Většina Heleniných prací jsou fantastickými sny jako je tento. Některé kratší, některé delší. Když jsme se jí ptali, jak by svoje „psaní“ nazvala, jen pokrčila rameny. „*Pisinau, so džav sune... mire sune. Oda jekh, na?*“ (Píšu tom, o čem se mi zdá... Moje sny. To je snad jedno, ne? [jak tomu říkat].)

Dovolte mi uvést ještě jeden příklad – práci PhDr. Vlada Oláha (nar. 22.5.1947, Stropkov, okr. Svidník, SK), která vyšla ve dvojjazyčném sborníku *Kale ruži* (1990).

O Jankel čhavo barikano, lače dadeskero.
Kamelas igen o dživipen, kerades, bokhales.
Rado peske khelelas, romane gilora pre lavuta
ta bašavelas. Jekhvar paš o kheliben čuno
peske piła, pro vadōs pašlila, la cikňa čhajora
ke peste iła.

Imar čoro pal o vadōs na uštıla, imar
e lavuta pal e fala andro vast na iła. Sar pašlila
– pre lavuta e hura čhindila.

Le Jankeliskeri lavuta figinel pre fala
dži adadives.

Jankel. Hrdý chlapec. Dobrého otce dobrý
syn. Žil rád a hladově chtěl život vychutnat.
Rád se smál, zpíval, tancoval a krásně hrál na
housle. Jednou neposlechl matku a na zábavě
pil víc nežli měl. Pak si šel lehnout. Na postel
si k němu sedla dvouletá dcerka. S láskou ji
k sobě přivinul.

Jankel ulehl – a nevstal více. Do rukou
už nevzal housle ani smyčec. A té noci praskla
na houslích struna.

Jankelovy housle visí dodnes na stěně.

Dalším rysem, společným mnoha romským literárním pracím, je absence jasné pointy. *Vakeriben* plyne a zastaví se jakoby „v polovině cesty“. Neromský čtenář naučený hledat „pointu“ se může ptát: „Co tím chtěl/a říct? Proč to vůbec napsal/a? A proč to někdo otiskl?“

Právě tato „bezpointovost“ je výrazným znakem zapsaných vyprávění Olgy Fečové (nar. 1942) a Olgy Giňové (nar. 1.11.1947, Kojatice, okr. Prešov, SK). Uvedu zde jako příklad vyprávění Olgy Fečové.

Kada hin čačipen, šaj man košav. Sar mek be-
šahas khere pre Slovensko, sas pre vatra cik-
ňi chaňgori. Opral pal o hedōs čulalas paňo-
ri, žužo sar Devleskeri aps. Našti pherdarlas
vedroha, bo e chaňig sas cikňori, ča kučora-
ha. Ko uštelas duje trine orendar pal jepašrat,
ta peske pherelas kučoraha žužo paňi. Ko sas
khandino, sohlas dži andro baro dives, avelas
kije chaňig a imar o paňi sas žuži čik. Mušin-
đa te džal paňeske kije Laborca, duj kilomet-
ri, a zakla avelas khere, čhorelas jepaš vedros
avri.

To je pravda, můžu to odpřísáhnout. Když
jsme ještě bydleli doma na Slovensku, měli
jsme v osadě malinkou studánku. Z kopců do
ní stékala voda čistá jako boží slzy. Vědrem se
nabírat nedala, protože studánka byla mělká,
nabírali jsme vodu hrníčkem. Kdo nelenil
vstát ve dvě ve tři hodiny zrána, přinesl si
domů krásně čistou vodu. A ti líní, co vospá-
vali až do bílého dne, našli ve studánce jenom
bláto. Museli pak jít k Laborci, dva kilomet-
ry, a než se vrátili domů, měli polovinu vody
vyšplíchanou.

Rozdíl v reakci na toto zapsané *vakeriben* mezi mými neromskými studenty a romskými přáteli, které jsem požádala, aby si povídku přečetli, pokládám za velmi významný. Většina Nero-mů pokrčila rameny, byli zaraženi. „Nic moc.“ „Proč to napsala?“ „Není potřeba publikovat všechno, co nějaký Rom napsal.“ (Jenom dva z nich vzpomínku Olgy Fečové ocenili.) Moji romští přátelé (mezi nimi Ilona Ferková, Margita Reiznerová, Tera Fabiánová, Vlado Oláh a další) na vzpomínku reagovali komentářem: „*Oda čačipen kada*. (To je skutečně pravda). *Avka o Roma dživenas*. (Tak tehdy Romové žili).“ Krátká povídka Olgy Fečové se stala impulsem pro Teru a Ilonu, které hned navázaly svými vlastními vzpomínkami. (A to přestože se Ilona narodila v českém městě a v *cikánské osadě* nikdy nežila!) Vznikla jakási debata, výměna zážitků mezi autorem a čtenářem.

Práce, které popisují – bez vyhocené pointy – *romano čačipen* (pravdu/realitu/romskou zkušenost), jsou důkazem kontinuity tradičního mluveného *šukar laviben* a nového psaného *šukar laviben*. *Romano čačipen* samozřejmě nemohou sdílet gádžové, jejichž životní zkušenost – individuální i kolektivní – a obeznámenost s mluvenou a psanou kulturou je velmi odlišná. Proto také práce jako ty, které jsem citovala výše a které Bartoloměj Daniel nazval *leperibena* (vzpomínky), mají mnohem větší odezvu u romských čtenářů než u neromských.

Dalším rysem, který najdeme v tvorbě mnoha autorů, je „tajemno“. Například všechny práce Heleny Demeterové jsou „tajemné“, s nádechem tajemna se ovšem setkáme i u mnoha dalších autorů. „Tajemno“ zde užívám jako gádžovský termín zakotvený v gádžovské koncepci existence, jasné hranice mezi skutečností, kterou je možné osahat, vidět, slyšet, cítit, a tou, kterou pomocí lidských smyslů vnímat nelze. V romském pojetí (či víře) je naopak hranice mezi „třemi světy“ (v hindštině *tín lók*) velmi nejasná, člověk se vždy pohybuje v prostoru, kde jsou přítomny i věci, které není možné fyzicky zaznamenat. „Zázraky“ jsou nedílnou součástí reality, nedílnou součástí *romano čačipen*. Působivá tvorba spisovatele Gejzy Demetera (nar. 11.5.1947, Ústí nad Labem) se celá odehrává v té části reality, kterou by gádžo nazval neskutečnou – mezi *muly* (duchy zemřelých). Podle nich se jmenuje i jeho knížka, kterou vydalo nakladatelství Margity Reiznerové *Romaňi čhib* v roce 1992: *Mule maškar amende* (Mrtví mezi námi).

Ve velké části romské tvorby je také přítomen životní postoj, o kterém jsem mluvila již dříve, a který je možné vyjádřit tradiční formulí „*jekha jakhaba asal, jekha jakhaba rovel*“ (jediným okem se směje a druhým pláče). Typickým příkladem je výbor z povídek Andreje Gini, otištěný pod názvem *Bijav – Svatba* (1991). Giňa popisuje události, o kterých *o phure vakernas* (vyprávěli staří) a které se *khere pre Slovensko* (doma, na Slovensku) „skutečně staly“. V povídce „*Phuro*“ (Děda starý, malý, nepohledný opilec, který neumí ani hrát ani kovat a nemůže najít práci,

aby uživil svoji rodinu, jednou na skládce najde bednu plnou tisícikorunových bankovek. Protože ale Phuro nikdy v životě tisícikorunovou bankovku neviděl, pokládá peníze za obyčejné papírky a všechny je daruje kolemjdoucí selce. Jednu ale přeci jen přinese domů ženě, která málem padne do mdlob, když jí její hloupý manžel všechno dovypráví. Tady ale ještě povídka nekončí. Příští den přijdou do osady četníci a obviní Phura z krádeže. Po týdnu výsledků a mlácení jej propustí domů, když pochopí, jaký starý ubohý hlupák to je. Život jde dál tak, jak vždycky šel, a všichni jsou rádi, že se nestalo ještě něco mnohem horšího. Při četbě Giňovy povídky skutečně člověk jedním okem pláče a druhým se směje.

Návaznost Giňových povídek na tradiční *vakeriben* (vyprávění) se projevuje zaprvé ve výběru témat a za druhé v tom, jak Giňa popisuje „tragické události“ zábavným, humorným způsobem. V díle Ilony Ferkové je pokračování tradice zase nejjasněji patrné v jejím stylu typu „divano“. Ilona Ferková (nar. 25.6. 1956, Rokycany) začala psát zhruba před deseti lety, poté, co si přečetla básně Tery Fabiánové a uvědomila si tak, že i romština může být jazykem literatury. Kdo měl možnost slyšet Ilonu vyprávět na živo a pak si přečetl její povídky, potvrdí, že mezi jejím mluveným a psaným projevem není žádný rozdíl. Píše přesně tak, jak mluví – a její příběhy oceňuje většina obyčejných romských čtenářů, ale i prominentní čeští literární kritici. Ve sbírce *Čorde čhave* (Ukradené děti) popisuje Ilona skutečné události, které se staly nedávno a které buď sama zažila nebo o nich slyšela vyprávět od jiných Romů. Ilona ve svých příbězích *vakerel* (mluví, vypráví) například o tupé brutalitě, se kterou se „kradly“ děti jejich romským rodičům a násilně se umísťovaly do dětských domovů na „převýchovu“. Svoji kritiku nikdy neformuluje explicitně: její „jednoduchá zpráva“ o daných událostech je mnohem silnější, přesvědčivější než jakýkoli odsuzující slogan. Její „divano“ ovšem nekritizuje jen omezené gádzovské úřady. Ve skutečnosti mnohem větší část jejích povídek staví „*le Romenge anglo jakha*“ (Romům před oči) nesprávné chování samotných Romů. Odhaluje brutální zacházení nevlastního otce s nevlastní dcerkou; v povídce „*Trastune benga*“ (Železní ďáblové) poukazuje na destruktivní hráčskou vášeň zkažené matky; a ve vynikající povídce „*Mula anglo romipen*“ (Zemřela kvůli romství) představuje střet dvou světů – světa *pativale* (pocitivých, čestných) Romů žijících v tradiční komunitě a moderního světa, ve kterém Romové nejsou šťastni, který jim však zároveň nedovoluje vrátit se zpět do „zaostalé bídy“ osady.

„Divano“ podobného stylu píše také Helena Červeňáková (nar. 1964, Roštár, okr. Rožňava, SK). Vyrostla v *cikánské osadě* a zažila sešlosti, při kterých se mluvilo o „dobrém a o špatném“, přičemž to dobré bylo vyzdvihováno jako příklad *pativ* a špatné jako *ladž*. Helena si přeje v této „prospěšné“ tradici pokračovat, protože tak „může pomoci Romům uvědomit si pozitivní hodnoty svého *romipen*“, a protože jí samotné tato vyprávění přináší „milé vzpomínky a útěchu pro život v šedivé kasárenské čtvrti anonymního města“. Helena vychodila

vysokou školu a několikrát se se svou tvorbou psanou ve slovenštině zúčastnila literárních soutěží. V obou jazycích se umí výborně vyjadřovat. V porovnání s vyprávěními Ilony Ferkové je Helenina tvorba lépe propracovaná a projevuje se v ní větší literární zkušenost. To však není ani „lépe“ ani „hůře“.

Posledním společným rysem, který se do určité míry také projevuje v tvorbě všech romských autorů – přestože po formální stránce s ním každý spisovatel nakládá jinak – je oslava *romipen*, vlastenecká výzva: *Upre, Roma!* (Vzhůru, Romové!) a dále prosba adresovaná gádžům, aby s Romy jednali jako s lidmi. Pro vyjádření takové výzvy je vhodnější poezie než próza. Například mezi mystickými básněmi Františka Demetera nalezneme báseň „*Romane verdana džan*“ (Romské vozy jedou) a v ní tyto verše: „Nakonec se i na nás slunce usmálo/nesvítil jen na bílého, i na žlutého i na černého...“ Vysokoškolsky vzdělaná Anna Koptová (nar. 7.11.1953, Stará lesná, SK), novinářka a bývalá režisérka košického divadelního souboru *Romathan*, ve své poezii tuto výzvu vyjadřuje rafinovaněji: „Bílá tváří/jdi si svou cestou/moc se nerozhlížeť okolo/nechceš se dívat/jak táhnu svůj vozík/oči plné slzí/... ty moje děťátko/můj malý ptáčku/otevři své krásné černé oči/uvidíš/že se vyplní tvé sny/že budeš žít...“ Snad nejpříměji vyzývají Romy k sebeuvědomění a zároveň apelují na svědomí gádžů ve své poezii Ilona Lacková, Jan Horváth a další. Jako typický příklad tohoto tónu zde uvedu alespoň jednu báseň Jana Horvátha (nar. 1.11.1959, Bílovec) nazvanou *Soske?* (Proč?):

Phučav tumendar, kedvešne manuša,
soske?
Telepheniben, nakamiben
abo jekhtaniben?
Korkore – či savore?
Jekh phuv, jekh kham
pre parňi sarna
the pre kaľi ruža labol.
Den tumenge o vast,
phuteren tumaro jilo.
Manuš manušeske ruv?
Na! Phraloro!
Sem phrala sam!
Imar buter na kalo – parno.
Ezer berš rodas amari phuv.

Ptám se vás, lidé drazí,
Proč?
Ponížení, nenávisť, a zášť –
proč ne spolu, radost?
Dohromady – či zvlášť?
Jedna zem, jedno slunce
pro bílou laň
i pro černou růži svítí.
Podejte si ruce
a otevřete svá srdce.
Proč je člověk člověku vlkem?
Ne! Bratři, bratři jsme!
Ruce si podejme!
Již nikdy více: černý a bílý.
Tisíc let hledáme svou zem,

Ezer berš rodas amaro than.
Arakhlam les imar?
Ha, imar les arakhlam!
Adaj khere sam!
Akor soske tumen san tumen
– amen sam amen?
Na! Savore jekhetane ča amen!

tisíc roků domov hledáme.
A našli jsme ho snad?
Našli! Zde domov máme,
Tady doma jsme!

Jeden český intelektuál – mladý student, který se sám pokoušel o avantgardní poezii – se o této Horváthově básni jednou vyjádřil, že kdyby se seškrtila na otazníky a vykřičníky, byla by mnohem zajímavější. Romské čtenáře naopak Horváthovy básně přivádějí téměř do extáze (zvláště když se předčítají na veřejném literárním večeru, které se v poslední době v Praze, v Brně i dalších městech daří organizovat). Oslovují je především dvě věci, lépe řečeno dva aspekty téže věci: zaprvé to jsou „magická slova“ jako *jilo* (srdce)/ *te phuterel o jilo* (otevřít srdce), *jekhetane* (společně), *phrala* (bratři), *manuš* (člověk), *kale jakha* (černé oči), atd. V tradiční romské komunitě se bere moc slov velmi vážně – slova mohou fungovat jako zaklínadla, mohou přinášet dobro i zlo. Slova, která jsem ocitovala výše, jsou vnímána jako pozitivní. Někdy postačí pronést slovo jako *jilo*, *daj* (matka), *Del* (Bůh), *sem Roma sam* (jsme přeci Romové) a „pročistí se atmosféra“. Romský čtenář je k „magické síle slov“ velmi citlivý, zatímco neromský čtenář je k ní hluchý. Nebo je hluchý minimálně k *bare romane lava* (k důležitým romským slovům). Neromskému čtenáři je také cizí vroucí výzva těchto básní, touha po vzájemném porozumění, jednotě, touha, která vyrůstá ze zoufalé potřeby menšiny být přijata většinou.

O Romské literatuře by se toho dalo napsat ještě mnohem víc. Avšak – jak říkají Romové: *Na del pes savoro te kerel tel jekh thuv* (Nejde udělat všechno pod jedním kouřem, tedy: dokud stoupá k nebi dým z jednoho ohně). *So na del o d'ives, del o berš, so na del o berš, del o Del* (Co nedá den, to dá rok, co nedá rok, to dá Bůh; slovo *Del/Bůh* se však také někdy používá ve významu „nebesa“ nebo „čas/věčnost“).

Bývá zvykem na závěr všechno hezky shrnout. Dovolte však, aby i mě inspirovalo *romano vakeriben* (romské vyprávění), a dovolte mi skončit bez konce.

Mi del amen o Del phundrado drom – Kéž nám Bůh dá otevřenou cestu.

Z anglického originálu přeložila Helena Sadílková

Bibliografie:

- DEMETER, František. Předmluva. In *Romské písně. Romane gila*. Praha: OKD Praha 8, 1979.
- DEMETER, Gejza. O mule maškar amende. Mrtví mezi námi. Praha: Romaňi čhib, 1992.
- DEMETEROVÁ, Helena. Jandre. In *Rom ke Romeste drom arakbel. Rom k Romovi cestu nájde*. Praha: Romaňi čhib, 1994.
- FABIÁNOVÁ, Tera. Eržika. *Lačho lav*. 1990, 10, s. 10-11, 14-15.
- FABIÁNOVÁ, Tera. *Sar me phiravas andre škola. Jak jsem chodila do školy*. České Budějovice: ÚDO, 1992.
- FABIÁNOVÁ, Tera. Zor nane savoro. *Romano lil*. 1972, 2, s. 28.
- FEČOVÁ, Olga. Ko avel sig, pherel paňi, ko avel nasig, pherel čik. In *Godaver lava phure Romendar. Moudrá slova starých Romů*. Praha: Apeiron, 1991.
- FERKOVÁ, Ilona. *Čorde čhavo. Ukradené děti*. Brno: SRNM, 1995 (neuveveno).
- GIŇA, Andrej. *Bijať. Svatba*. Praha: Apeiron, 1991.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. The Treasure of Romani Folk Tales. *Roma*. 1996, 44-45, s. 68-79.
- JUROVÁ, Anna. *Vývoj romskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers, 1993.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.). *Kale ruži. Černé růže*. Hradec Králové: KKS, 1990.
- MIRGA, Josef. Čhavoro, so hin te uľol. *Romano džaniben*. 1998, 4, s. 52-53.
- MODE, Heinz. *Zigeunermärchen aus aller Welt*. Leipzig: Insel Verlag, 1983, 1985.

Résumé

Milena Hübschmannová **My Encounters with *Romano šukar laviben***

By describing the origins and development of literature written by the so-called Slovak Roma in the former Czechoslovakia and contemporary Czech Republic, the article, originally written in 1999 for a critical volume on Romani literature to be published in German by Beate Eder-Jordan and Mozes F. Heinschink who kindly allowed the publication of the Czech translation of the text, presents an unusually detailed insight into the emergence of Romani literature in the region, its sources and common characteristics. The article also reveals strong personal relation of the late M. Hübschmannová to the Romani writers in the region and her contribution to their emergence as writers and the development of their literary forms.

Starting with the description of the production of different genres of Romani traditional oral culture at collective gatherings of the traditional communities of the Slovak Roma, noting in particular the special social, cultural, ethnic, therapeutic, and integrative functions of traditional oral forms (fairy tales, songs and narrations of everyday life), Milena Hübschmannová explains the emergence of Romani literature in Czechoslovakia in the late 1960's – early 1970's as a direct reaction of the Roma to the communist attempts at their state-controlled assimilation. In the author's view, the disappearance of the traditional oral culture with all its functions vital to the existence of the Roma communities is compensated for by the emergence of a new type of the „art of beautiful words“ – Romani literature, by people who search for the lost traditional ways of communication, self-identification, and collective reassurance.

Poetic and prosaic works by Tera Fabiánová serve as a perfect example of a writer's motivation to write stemming from the need to compensate for the lost communication with the writer's "lost home". Hübschmannová provides a detailed analysis of Fabiánová's poetic as well as prosaic works, reveals touching details on the creation of the first of her poems – „Av manca čhajori“ (Come with me, my sweet), and traces its journey through the history of the Romani literature in former Czechoslovakia. Other writers who come under Hübschmannová's consideration in the text include Ilona Ferková, Andrej Giňa, Olga Giňová, Jan Horváth, Vlado Oláh, Emil Ščuka, and Olga Vnadová.

While respecting the individuality of the existing Romani writers, Hübschmannová argues several common features can be traced in the Romani literary production. The most important include, in her eyes: originality of forms, spontaneity of narration, specific narrative tone described as laughing through tears, unexpected absence of a salient point, and an ethno-emancipatory load. Drawing on her personal experience, Hübschmannová also suggests there is a difference of reception of the Romani literary works between the Roma and Non-Roma audiences. She explains the difference of the Romani reaction by the lack of education in "classical literary" tradition, a difference in life experience as a marginalized minority and, last, but not least, the sensitivity to specific words, stemming from the Romani cultural tradition and the belief in the magic power of words.

Helena Sadílková